

УДК 316.35

М.СКРИННИК

ІДЕЇ ТА ВАРТОСТІ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНСЬКОМУ ПРОСВІТНИЦТВІ

Прийняття в 1996 р. Конституції України однозначно було сприйняте за кордоном як свідчення її намірів побудувати на одному з уламків колишньої імперії громадянське суспільство. Найвищою соціальною цінністю такого суспільства Конституція проголосила суверенітет людської одиниці з її природним правом на свободу, життя та власність.

Історичне утвердження цих цінностей у соціальному житті Європи найтісніше пов'язане з англійським і французьким просвітництвом. Україна, якщо не політично, то бодай духовними процесами ще у XVIII ст. інтегрована в життя тодішньої Європи. Ідеї та вартості громадянського суспільства, живлячи духовне життя української еліти, не могли знайти практичного втілення через колоніальний статус України. Не лише політичне, а й духовне життя України перебувало під жорстким контролем системи російського деспотизму.

В своїй основі філософські, світоглядні позиції українських просвітників відповідають поглядам репрезентантів французького, англійського та німецького просвітництва. Кожен із них по своєму ставиться до українських культурних, політико-правових традицій, своєрідно поводить себе в тодішніх соціально-політичних умовах, у кожного своя реакція на соціальні та політичні події у Російській монархії. Так, Я.Ковельський у філософських, етичних, політико-правових поглядах орієнтується на французьких просвітників Ж.-Ж.Руссо, Ш.Монтеск'є, К.А.Гельвеція; С.Десницький – на англійських Д.Локка, Т.Гоббса, Д.Юма. Г.Сковорода пише твори в неоплатонічній філософській традиції і, як німецький преромантик Й.Гердер, відкидає раціоналізм просвітництва. На преромантичних засадах будує історіософську концепцію автор "Історії Русів". Отже, в українському просвітництві чітко вималювалися дві напрямні – раціоналістична та неоплатонічна (преромантична), орієнтована на ірраціоналістичні духовні традиції. Для українських просвітників раціоналістичної орієнтації Т.Прокоповича, Г.Ковиського, Я.Козельського, С.Десницького – відправним пунктом філософування є поняття "освічений розум". Для них розум кожного окремого індивіда – знаряддя самоствердження через спільноти інших індивідів. Так само англійські просвітники в обґрунтуванні фундаментальних вартостей громадянського суспільства виходять із твердження, що себелюбство є первісною природою

людини. І там, і там розум покладається на власний досвід, який є чуттєвим і наслідуює, відтворює у своїх діях природу. Я.Козельський стверджує: “Я міркування свої почерп із джерел натури, а частково у її фаворитів, а у тих письменників, котрі намагаються надаремне піддати своїм законам натуру, мало почерпнув” [6;418]. Розум, за просвітниками, виявляє себе через свого носія – індивіда. Останній веде пошуки істини і може помилятися. А спрямовуючи розум на самого себе, індивід може відкрити природний закон, оскільки “закон натуральний – це природний потяг у людини до того, що вона хоче робити чи не хоче; наприклад, гуляти, бавитися, шукати приємного, відвертатися від неприємного, берегти своє життя, захищатися силою від збитків, які наносять їй, а коли не вистачає сили, то втікати тощо” [6;467]. Індивід є виразником природного як розумного. Коли в своїх діях він керується розумом, то вони обов’язково стають успішними. Саме успіх – критерій поведінки й діяльності. Щоправда, соціальні дії індивіда, що є виразом його інтересу, не повинні завдавати збитків інтересу іншого. Оскільки індивід діє згідно з природою, то розум може виправдати й не зовсім моральний зміст його дії. Природні також людські пристрасті, й ними не слід нехтувати.

Українські просвітники, обґрунтовуючи індивідуалізм як природну людську рису, стверджують, що саме завдячуючи йому людина здатна впорядковувати, структурувати окіл. Намагання при цьому не нашкодити інтересам іншого приводять до утворення певних правил взаємодії та стосунків між людьми. Людина своєю природою прагне орієнтуватися на ці загальні правила соціальної гри. Інтерес до основ громадянського суспільства в українських просвітників не випадковий. Він ґрунтується на традиції пошанування в Україні права як основи соціальної дії індивідів. Для української людини є субстанційним прагнення раціонально впорядковувати соціальне середовище, що супроводжується пошануванням гідності окремої одиниці. За правом жила вже Київська держава, в якій воно постає у формі “Руської правди”. Безумовно, “Руська правда” – звичаєве, а не волевиявлене право, оскільки виражає ментальність традиційного, а не громадянського суспільства. Та важливо те, що в Україні закон традиційно стає основою регуляції людських взаємин. Прагнення жити за власним законом тягне відновлення Б.Хмельницьким державності України і далі приводить до спроби повернути втрачену державність гетьманом І.Мазепою. Це саме підтверджує Конституція Пилипа Орлика 1710 р., за якою право є єдиною достатньою підставою облаштування народу: “Козаки мають за собою право людське й природне”. Саме на право як основу раціонального впорядкування співжиття індивідів і звернені погляди українських просвітників раціоналістичної орієнтації.

За просвітниками, людина згідно зі своєю природою має жити в громадянському суспільстві, де діє розмаїття законів, тому в просвітників виникає потреба віднайти джерело законів та критеріїв їх істинності. Таким джерелом і критерієм, за Я.Козельським, є право, яке “не може за своєю істотою мати ніякої несправедливості”. Громадянське суспільство, на відміну від природного стану людства, на думку Я.Козельського та С.Десницького, полягає в тому, що в останньому люди не мають законів і живуть за “застарілими звичаями”. У громадянському суспільстві індивід, втративши природну рівність, “здобуває рівність моральну, і природно не дорівнюючи силою чи розумом іншому, стає рівним за договором і за правом” [6;525]. У такий спосіб просвітники як європейські, так і українські, вибудовують теоретичне “царство розуму”. У ньому людину й суспільство єднає одна основа – їхня природність. У суспільстві мусить панувати такий самий “розумний порядок”, як і в природі. Його запроваджує освічений розум шляхом утворення “суспільної угоди”, яка встановлює на основі права суверенітет індивіда як громадянина та державу, що в особі носія влади (суверена) є гарантом неопружності права. Для Т.Гоббса носієм верховної державної влади (сувереном) має бути монарх, що спирається на освічений розум. Згідно з Д.Локком, влада суверена не повинна бути абсолютною. Якщо він порушує право громадян на життя, свободу та власність, то його піддані можуть розірвати угоду. Ці ідеї англійських просвітників стали відповіддю на соціально-політичні та економічні запити тодішньої Великобританії.

Реалії ж Росії були далекими від запровадження в життя принципів громадянського суспільства. Українські просвітники Я.Козельський та С.Десницький, як і Т.Гоббс, показують себе саме прибічниками “освіченого монарха”. Постає питання: чому? Річ у тім, що українські просвітники, живучи в російській дійсності, були змушені грати рабську роль підневільних. Російська імперія Катерини II була царством соціального й національного рабства. Кріпацька система законів породжувала корупцію і безчинства чиновництва, і це було нормою для Росії. У суспільстві не допускалось жодної опозиції владі, була за звичай неможливою вільна думка, висловлена вголос. До 15 лютого 1786 р. усі “прошення” до монарха належало підписувати “раб”. Закони ж існували як ширма для лиходійства владців. Отож українські просвітники діють так, як велить здоровий глузд: запевнення в особистій відданості сюзеренові, використання особистих зв’язків із корисливою метою, випрошування привілеїв для свого стану, підпорядкування поведінки й діяльності інтересам кар’єри (Т.Прокопович, Г.Кониський, Я.Козельський, С.Десницький). Воістину, на чиему возі їдеш, того й пісню співаєш. Все ж у розполовиненій душі просвітників ще

жевріють субстанційні прагнення українства до свободи, ще живі духовно-культурні традиції, що противляться здоровому глуздові. Щоправда, в умовах російської дійсності це протистояння набуває абстрактної форми, це лише ілюзія духу. Прикладом є розроблене С.Десницьким “Представление о учреждении законодательной, судительной и наказательной власти в Российской империи”, що суголосить поділу влади Д.Локком на “законодавчу”, “виконавчу” і “федеративну”, викладеному в праці “Два трактати про управління державою”. Подібний протест духу проти рабського стану російської дійсності та вираз суперечливого стану власної душі засвідчує і Я.Козельський. принаймі у міркуваннях про те, як має писатися історія: “Історію вважати б можна було за вірну такого письменника, який би був освіченого розуму, який би був обдаруванням винахідливого, а не наслідувального духу, який би був самовидець подій, що він описує, який би не визнавав для себе ні батьківщини, ні чужої землі, ... який би вмів приводити свої пристрасті у відповідність із законами справедливості, який би не знав за правду жодного страху, ні за брехню надії” [6]. Але саме страх був домінуючим станом душі підданих російського монарха, особливо іногородців, тобто неросіян. Страх змушує оглядатися на приписи здорового глузду, рахуватися з ними, слідувати їм. Тому психічний стан не лише власної душі, а й усього українства описує В.Капніст у “шухлядній” “Оді на рабство” як реакцію на запровадження в Україні кріпацтва й ліквідацію решток автономії:

Насилия властей страшатся,
Потупя взор, должны стенать;
Подняв глаза, воззреть боятся
На жезл, готовый их карать.
В веригах рабства унывают,
Низвергнутъ ига не дерзают,
Обременяющего их,
От страха казни цепенеют
И мысляю насилу смеют
Роптать против оков своих [5;6]

Історія склалася так, що українська людина мусила століттями перебувати в чужому щодо її субстанційної природи соціальному середовищі. Щоб вижити, треба було пристосовуватися до нього й служити чужим ідеям і вартостям. Це виробило сукупність навичок, вмінь бути хитрим, послужливим там, де треба, “не висовуватися”, коли гаряче. Історія, яка поколіннями вчила українську людину служити чужій державі, сформувала й рабську половину її душі з невід’ємним комплексом меншевартості та з пробудженням, принаймі в “збільшевичену еру”,

архетипом екстернальності". Змістом останнього є суб'єктивна безвідповідальність, перенесення відповідальності на зовнішні причини та чинники. Цей архетип породжує в людей образи блага, пов'язані з надходженням його ззовні, без перенапружень і відповідальності. Тому облудлива мова політичного демагога чи пройдисвіта сьогодні ближча масам, аніж правда. Безумовно, це стосується не лише українців. Шлях Мойсея має пройти кожна історична нація, це алгоритм її соціального життя.

Для теоретичного обґрунтування засад громадянського суспільства європейські та українські просвітники обох орієнтацій звертаються до природно-правової теорії, основи якої заклав Г.Гроцій. На думку С.Десницького, "Grotius (Гроцій), напевне, був першим із учених, який видав у світ щось подібне натуральній юриспруденції. Його книга про мир і війну (*De bello et pace*) з усіма недоліками й недосконалістю, може статися, і до сих часів є найкращою системою юриспруденції, яку тільки ще світ бачив" [3;202].

Саме ця теорія визначала концептуальні засади і "Конституції" П.Орлика, й історіографічного трактату "Історія Русів". На основі теорії природного права вони обґрунтовують право народу України на життя, власність, свободу й державність. У Г.Гроція природне право є приписом здорового глузду, на основі якого дія чи вчинок залежно від їх відповідності розумній природі визначається або морально необхідним або морально ганебним [2;71-73]. Зазихання на чуже життя й чужу власність ганебне, згідно з природним правом, й за своєю природою є неугодне Богові. Д.Локк, праці якого аналізує С.Десницький, вважає, що природний стан "має закон природи, яким він керований і який є обов'язковим для кожного; і розум, що є цим законом, вчить усіх людей, які побажають із ним рахуватися, що, оскільки всі люди рівні та незалежні, то жоден з людей не повинен зашкоджувати життю, здоров'ю, свободі чи власності іншого; бо всі люди створені одним всемогутнім і нескінченно мудрим Творцем" [7; 264-265].

Обґрунтовуючи право народу України на свободу й державність, "Історія Русів" невідступно й скрупульозно йде за теорією природного права. Народ України відстоює право на життя і свободу, бо "усі народи, що живуть у світі, завжди боронили й боронитимуть вічно життя своє, вільність і власність, і навіть найнижчі тварини, які суть звірина, худоба і птаство, боронять становища свої, кубла свої і діти свої до знемоги: і природа з волі Творця всіх і Господа дала їм різне до того знаряддя в своїх членах їхніх. Пощо ж нам, братіє, бути нечутливими і волочити кайдани рабства в дрімоті й ганебному невільництві, ще й на власній землі своїй" [4;62].

Аналізуючи підвалини громадянського суспільства, просвітники розглядають його як цілісний моральний організм, а тому, вважають вони,

його визначальні вартості – власність, свобода, держава – мають моральну основу. Нею є така загальна властивість людського роду, як справедливість. Вона зобов'язана своїм народженням, вважає Д.Юм, людському егоїзмові та скупості природи при задоволенні людських потреб [12;647]. За Ж.Ж.Руссо, перехід від природного до громадянського стану породжує в індивіді знамениту зміну, витісняючи інстинкт справедливості і тим надає його діям морального характеру [9;164]. У Д.Юма етичні поняття справедливості й несправедливості водночас несуть і значення юридичних термінів. Вони означають правопорядок і його порушення відповідно. За Я.Козельським, втілення ідеї справедливості передбачає людську спільку і взаємодопомогу й виявляє себе як рівність моральна та законна [6;525]. Умовою рівності індивіда є соціально-корисне діло кожного з них, якщо воно відповідає його природним задаткам [8; 145]. Коли кожен стан у державі, за Платоном, виконує свою справу, тоді держава реалізує ідею справедливості, надаючи належне кожному. У цьому плані “зріднена праця” Г.Сковороди є механізмом реалізації справедливості у державі. Як бачимо, філософська традиція, що підпорядковує справедливості право й державу, бере початок ще від Платона.

Ствердження справедливості автор “Історії Русів” здійснює засобом антигететики через заперечення несправедливості. Несправедливість, що чиниться в Україні, на думку автора, суперечить як праву природному, так і людському: “Властуючи над нами, чиновники московські, не знаючи прав і звичаїв наших і майже неписьменні, знають тільки одне те, що вони владні робити з нами все, не дотикаючи тільки душ наших” [4; 229]. Такі дії, на погляд “Історії Русів”, є антилюдськими й антибоговими, бо право природне і людське йде від Бога.

Ствердження автономності людської одиниці в історіософській концепції “Історії Русів” ґрунтується на неоплатонічній філософській традиції, зокрема, на християнській аксиології. З погляду християнської аксиології “Історія Русів” інтерпретує ідеї та вартості громадянського суспільства. Згідно з просвітниками раціоналістичної орієнтації, закони природи закладені Творцем, а їх дія є виявом Бога як Світового Розуму. Для автора “Історії Русів”, як і для всього преромантичного світосприйняття, Бог не лише Творець і Світовий Розум, а й передовсім Дух, що проймає собою як усю нерость, так і плодь. Він є невидимою основою всього існуючого. За Г.Сковородою, у камені є істинний камінь, у будинкові – істинний будинок, у людині – істинна людина. Якщо, за просвітниками-раціоналістами, людину й світ єднає природна основа, яка є розумною, то за просвітниками-преромантиками, світ людини – це аналог великого світу. Цінність світу людини (“мікрокосмос”) – у його неповторності. Пізнати великий світ

(“макрокосмос”) можна через пізнання самого себе. Пізнання своїх здатностей (своєї природи), віднайдення того заняття у своєму житті, до якого природжений, є лише перший щабель у пізнанні себе, своєї унікальності, а, отже, й автономності. Природжені здатності, закладені в людині, йдуть від внутрішнього джерела людини. Це джерело життєвої енергії не має дна, воно, за Г.Сковородою, безодня, або “серце”. Одну з філософських засад преромантичного світогляду становить неоплатонічна теза, що сутнісною характеристикою Бога є нескінченність і вічність. Усі конкретні скінченні форми “вагітні нескінченністю”, бо вона – вираз невидимої натури. “Нескінченний початок і невпочаткований кінець, починаючи, скінчає, скінчаючи, починає. Але нескінченний тайновидний морок божистого гадання” [10;17], - зазначає наш преромантик Г.Сковорода.

В людському духові (а саме так являє себе людям Бог) людина вчуває нескінченність, заглибившись у себе, “де втаємничених думок наших безодня й глибоке серце” [11;161]. До джерела духовності («безодні»), нескінченності людина може наблизитися тоді, коли слідує голосу своєї природи. Слідуючи за своєю природою, людина змушена вийти за сферу раціонального, бо розум лишень пізнає, а глибини природи, що є духом, не піддаються пізнаванню, дух можна хіба осягнути, вчути. Вчуває ж його людина як Бога в самій собі. Неоплатонічна ідея проіннятості духовністю (невидимою натурою) всього існуючого як виявом Бога в матерії, й постале на цій основі вчення про єдність світу великого й світу людини (“макрокосмосу” і “мікрокосмосу”) наптовхує преромантиків на пошуки основи, що єднає індивіда й народ, одиницю й спільноту.

Основою єдності індивіда й народу, окремої людини й суспільства у просвітників-раціоналістів є соціальний стан людства. Об’єднує індивідів у спільноту закон. Я.Козельський називає об’єднавчу силу індивідів “соціальною волею”. Стрижнем об’єднання індивідів у єдину спільність у просвітників-раціоналістів є особистий інтерес, поставлений у межі закону. Закон – це такий вияв волі спільноти, що не дозволяє окремому індивіду виражати свій інтерес нерозумно.

У просвітників-преромантиків об’єднує людей їх глибинна основа, яка виявляє себе як історія народу. За своєю істотою історія народу – це його шлях пізнання Бога. Усі результати духовної творчості, культури так само є виявом цієї глибинної основи, виявом нескінченності Духу в скінченній, часовій, природній формі. Із цього пункту погляду народ постає не як абстракція здорового глузду, що виражена поняттям “сукупна воля індивідів”, а як історично-культурна цілісність, проіннята духовною субстанцією, що виражає себе як “дух народу”. У такий спосіб народ у

сукупності етно-культурно-історичних здобутків романтичному світосприйняттю відкривається як нація.

Для просвітників раціоналістичної орієнтації націю витворюють зверхні соціальні верстви чи стани. Це передовсім духовна еліта й привілейована частина суспільства; селянство і робітництво для цих суспільних прошарків становлять народ [1;169]. Отож, всі, хто служить державі розумом і честю, є між собою рівні й належать до нації. Завдячуючи раціоналістичній традиції, з часом поняття “нація” та “державна” стали використовувати ще й як синоніми. Сьогодні і перше, й друге розуміння нації вибороло право на життя.

Автор “Історії Русів”, ґрунтуючись на християнській аксиології, вважає націю вибраною Богом скінченною формою, яка за духовною сутністю є посередником між людиною і Богом і наближає людину до вічного, нескінченного. Всі намагання нації відстояти самобутність, незалежність “Історії Русів” як і весь романтизм, трактує як природне й людське право, що відповідає сутності й призначенню людини. Тому історія народу, згідно з цим підходом, постає і як історія змагань народу за свободу, за те, щоб пізнати природу й бути собою із волі Бога. Прагнення до свободи — це покликання духу, який вчули обранці Бога (народні герої). Вони покликані вести націю до її ствердження у формі держави.

Просвітники неоплатонічної орієнтації (преромантики) в центр своєї уваги ставлять право українського народу на самостійне державне існування. Соціальне облаштування народу, вважає автор “Історії Русів”, повинне відповідати його Богом даній природі, яка історично виражена в формі державного устрою, влади і права.

-
1. Бочковський О.І. Вступ до націології. — Мюнхен, 1991-1992. — 712с.
 2. Гроций Г. О праве войны и мира. — М., 1950. — 614с.
 3. Десницький С.Е. О натуральной юриспруденции // Избранные произведения русских мыслителей второй половины XVIII в. — М., 1952. — Т.1. — С. 407-452.
 4. История Русов. — К., 1991. — 257с.
 5. Каннист В.В. Ода на рабство // Избр. произв. — Л., 1973. — 6с.
 6. Козельський Я.П. Философские произведения // Избранные произведения русских мыслителей второй половины XVIII в.: в 2-х т. — М., 1952. — Т.1.— 19с.
 7. Локк Д. Два трактата о правлении // Соч.: в 3-х т. — М., 1988. — 669с.
 8. Платон. Государство // Соч.: в 3-х т. — М., 1972. — Т.3. — 684с.

9. *Руссо Ж.Ж.* Об общественном договоре, или принципы политического права. Трактаты. — М., 1969. — С. 3-249.
10. *Сковорода Г.* Книжечка, называемая Silenus Alcibiadis, сиречь Икона Алківіадская // Повн.зібр.тв. — К., 1973. — Т.1. — С. 6-31.
11. *Сковорода Г.* Наркісс. Разглагол: узнай себе // Повн.зібр. тв. — К., 1973. — Т.1. — С. 200.
12. *Юм Д.* Трактат о человеческой природе // Соч.: в 2-х т. — М., 1966. — 847с.

M. Skrynnyk

**IDEAS AND VALUES OF CIVIL SOCIETY IN THE UKRAINIAN
ENLIGHTENMENT**

The article contains the comparative analysis of the Ukrainian enlighteners of both rationalistic and irrationalistic orientations in relation to the ideas and values of civil society.